

JAN ZOUHAR

K OTÁZCE VZTAHU ATEISMU A UMĚLECKÉHO PROCESU

V marxistické literatuře byl dosud analyzován z nejrůznějších aspektů vztah umění a náboženství. Vyšlé práce dostatečně prokázaly, že klíč k vysvětlení celého komplexu uvedené problematiky je především v pochopení zásadní protikladnosti estetického vědomí a vědomí náboženského jako dvou forem společenského vědomí a současně v pochopení dosahu Marxovy myšlenky o souvislosti uměleckého vývoje se strukturou společenských jevů v základně i nadstavbě. Protiklad náboženství a umění spočívá především v rozporu mezi smyslem existence umění a náboženství. Umění i náboženství jsou svébytným, historicky proměnlivým, ale zákonitým společenským odrazem. Umění však nezastírá podmíněnost skutečností, specifikem umění je právě skutečnost s estetickým významem pro subjekt. Je relativně pravdivým odrazem skutečnosti. Náboženství jako historicky přechodná forma společenského vědomí je naproti tomu převráceným, fantastickým odrazem reality, v němž je náboženským představám připisována reálná existence. Předmětem náboženského odrazu je objektivně reálná omezenost všech vztahů lidí k sobě navzájem i k ostatnímu světu.

Jestliže jsme zdůraznili, že analýze vztahu náboženství a umění byla v marxistické literatuře věnována poměrně široká pozornost, pak prací, které by programově zkoumaly vztah ateismu a umělecké tvorby, je zatím méně. Přesto však i dosavadní rozborů podle našeho názoru ukázaly, že problém vztahu ateismu k umělecké tvorbě není a nemůže být pouhým převrácením vztahu náboženství — umění ve vztah ateismus — umění, protože se jedná o vztahy kvalitativně odlišné.

V těchto vztazích pokládáme umělecký proces za relativně samostatný, svébytný způsob estetického osvojování a přetváření světa. Jestliže si všímáme vztahu náboženství — umění, jde o vztah dvou forem společenského vědomí, které jsou si protikladné, jde o vztah, který se konkrétně promítá do vztahu umělecké tvorby k celému náboženskému komplexu i k jeho částem — k náboženskému vědomí, náboženskému kultu, náboženským institucím a naopak, do vztahu, jehož součástí je i umělecká konkretizace náboženského jedince, uměleckého tvůrce, či názory teologů

a náboženských filozofů (Tomáš Akvinský, Jacques Maritain) na umění.

Ateismus ve vztahu k umění vystupuje jako součást světového názoru umělce či konzumenta umění, jde tedy o vztah ateistický světový názor — umělecká tvorba a její vnímání a naopak. Lze ovšem hovořit i o vztahu vědeckého ateismu jako vědecké filozoficko-sociologické disciplíny k estetice jako vědě. V každém případě máme před sebou komplex otázek, které lze zkoumat pouze na interdisciplinární úrovni. Omezíme se na některé z nich.

1. V této souvislosti bývá kladen problém, zda ateistický světový názor může skutečně pozitivně působit na rozvoj umělecké tvorby konkrétního umělce a v čem toto pozitivní působení spočívá. Z leninské teorie odrazu přesvědčivě vyplývá, že světový názor se stává neoddělitelnou součástí uměleckého procesu v tom smyslu, že se v něm autorovi a poslze i vnímateli uměleckého díla prolínají a podmiňují poznatky o světě, životě, hodnotová orientace, představy o řešení životních problémů a situací. Světový názor zde plní důležitou integrační úlohu. Autor jako společenská bytost odráží ve svém světovém názoru ideologie společenských tříd, myšlenkový svět dané doby a společnosti, některé názory přijímá, jiné odmítá.

V oblasti umělecké tvorby se v minulosti i dnes setkáváme s umělci, jejichž světový názor je náboženský. V uměleckých dílech se objevuje i dnes náboženská tematika a náboženské motivy. I když nepopíráme, že mnohá taková umělecká díla vytvářeli a vytvářejí umělci s náboženským světovým názorem, je zřejmé, že zejména dnes se jedná o dvě rozdílné věci. Víme, že náboženský námět uměleckého díla nesvědčí ještě o vlivu náboženství na světový názor jeho tvůrce. Umělec, který dnes čerpá z křesťanské tematiky, může být docela dobře v pozici autora, který čerpá z řecké či římské mytologie. A na druhé straně se přece náboženský světový názor umělce nemusí přímo projevovat v náboženské tematice jím vytvářených děl. Je však možno konstatovat, že náboženský světový názor umělce jako převrácený, iluzorní odraz skutečnosti brání v podstatě uplatnění poznávací funkce umění. Právě z tohoto hlediska nemůže být rozpor mezi uměleckou tvorbou a vědeckým světovým názorem, jehož součástí je ateismus. Naopak, vědecký světový názor znamená pro socialistickou uměleckou kulturu základ jejího skutečného spojení s reálnou společenskou praxí, zdůvodnění její role v procesu revoluční přestavby světa a pro uměleckou tvorbu východisko pro skutečné rozvinutí poznávací funkce umění.

Problematika umělecké pravdy se projevuje výrazně mj. právě ve spojení s otázkami společenské a poznávací funkce umění nebo vztahu umění k ostatním formám společenského vědomí. Marxismus odmítá názory, že umění nemá poznávací funkci, že tedy ani nemá smysl hovořit o umělecké pravdě a že umění má především emocionální charakter. Umění totiž nesporně odráží specifickým způsobem skutečnost, je bezprostředním (literatura, výtvarné umění) nebo nepřímým (hudba, architektura) odrazem našich životních poměrů, myšlení, citového života apod. Jestliže klademe důraz na uměleckou pravdivost estetického odrazu skutečnosti jako na jeho významný a potřebný atribut, pak ji vyvozujeme z hlediska pravdivého vědomí celku života a jeho dynamiky.

Z filozofického hlediska jsou pro nás v této souvislosti zvláště aktuální ty pasáže Marxova díla, ve kterých charakterizuje komunismus jako pozitivní humanismus, v němž návrat ke skutečně lidské existenci bude znamenat odstranění všech oblastí odcizení, tedy i odcizení náboženského, a tím současně skutečně svobodné rozvinutí všech lidských tvůrčích sil.

Vědecký světový názor, jehož součástí, jak jsme již připomenuli, je ateismus, není jako filozofická idea samozřejmě sám o sobě schopen vytvořit skutečně umělecké dílo. Ideový obsah musí být spjat organicky a ústrojně s ostatními složkami uměleckého díla, především se zobrazovacími a emotivními kvalitami, abychom mohli dosáhnout optimálního a žádoucího vyznění uměleckého díla i ve sféře ideové. Bedřich Engels upozornil již v dopise Minně Kautské z roku 1885, že „tendence musí vyplývat přímo ze situace a děje, aniž se na ni výslovně poukazuje, a že básník není nucen dávat čtenáři po lopatě budoucí dějinné řešení společenských konfliktů, které líčí“.¹

2. Další otázka, které je třeba z hlediska vztahu ateismu a umělecké tvorby věnovat pozornost, je problém, do jaké míry jsou v závislosti na stavu procesu sekularizace přijímána umělecká díla s náboženskou či ateistickou tematikou. Je možno říci úvodem, že díla s vyhraněně ateistickým obsahem a vyzněním mohou být skutečně přijata a osvojena teprve příslušníky společnosti na určitém stupni sekularizace. Současně v souvislosti s tímto problémem vyvstává i otázka našeho vztahu ke kulturnímu dědictví, k těm uměleckým dílům, která byla v minulosti vytvořena pod vlivem náboženského světového názoru, a dále otázka místa a funkce náboženských motivů v nově vznikajících dílech socialistického umění. Tyto skutečnosti nelze obcházet už z toho důvodu, že duchovní kultura socialistické společnosti je permanentním procesem, v němž přítomné a minulé je v neustálém protikladu i jednotě.

V prvním případě je zřejmá stálá aktuálnost Marxova a Engelsova stanoviska k Balzacovi a zejména Leninových statí o Tolstém. Klasikové marxismu-leninismu prokázali, že umělecká hodnota a síla umělecké pravdivosti činí z uměleckých děl nástroj společenského poznání a kritiky i v případech, kdy ideový profil umělce byl s tímto objektivním vyzněním díla v rozporu. Musíme tady rovněž brát v úvahu Marxova slova o tom, že autoři ideologických koncepcí dané třídy „jsou teoreticky hnáni k týmž úkolům a řešením“, k nimž jejich třídu „prakticky ženou materiální zájmy a společenské postavení“.² Zde je aktuální mj. i problém našeho vztahu k umění s náboženskou tematikou či vytvořeného původně pro potřeby náboženského kultu. Takových děl je v dějinách evropského malířství, sochařství či hudby celá řada. Úkol ateistů není přece v tom, odmítat všechno umění, spojené původně s náboženstvím. Nestačí však tato díla zpřístupnit, je třeba z marxistického hlediska umožnit pochopení jejich smyslu, objevení jejich nových stránek.

V druhém případě je ovšem zřejmé, že náboženské motivy a obrazy se mění v umělecké symboly jen pro člověka skutečně osvobozeného od ná-

¹ Engels Minně Kautské 26. listopadu 1885. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 36, Praha, SNPL 1973, s. 462.

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 8. Praha, SNPL 1960, s. 170.

boženství. Tato Lunačarského myšlenka nebyla stále plně osvojena a doceněna. Dokazují to některé současné polemiky a spory o ideové vyznění konkrétních uměleckých děl. Citlivý přístup k tomuto problému musí vycházet z vědomí o dosaženém stupni sekularizace socialistické společnosti, musí brát v úvahu umělecký žánr apod. Ideová interpretace díla je ovšem u některých uměleckých útvarů značně složitá. Povaha uměleckých postupů a prostředků mnohdy naše chápání ideové orientace díla znesnadňuje. Významnou otázkou je i využívání prvků náboženského komplexu či náboženských dějů v umělecké tvorbě minulosti i současnosti ve funkci historických reálií. Autor, aby zdůraznil historickou věrohodnost, se nemůže případně vyhýbat ani zobrazení náboženských obřadů či prožitků, které v dané době tvořily významnou součást života lidí. Stejně však je zřejmé, že pro současného a zejména mladého čtenáře, návštěvníka filmového či divadelního představení se takové umělecké dílo bez příslušného vysvětlení stává málo sdělným, méně či nesprávně pochopitelným.

3. Dále si položíme otázku, jaký je význam umělecké tvorby pro formování ateistického přesvědčení v podmínkách budování rozvinutého socialismu. Růst společenské úlohy umění v současné etapě je pochopitelný. Přední slovenský estetik Vladimír Brožík upozornil na to, že umělecké dílo má velký význam z hlediska hodnotového a normotvorného. Jednak o hodnotách skutečnosti vypovídá, jednak tyto hodnoty posuzuje, stává se však samo předmětem a konečně i nástrojem hodnocení. Tuto poslední, normativní funkci můžeme právě z hlediska světonázorového pokládat za nejvýznamnější. Hodnocení, v jehož procesu se člověk mj. i sebeuvědomuje, charakterizujeme v podstatě jako porovnávání. Umělecká díla zachycují a uchovávají zkušenost lidí mnoha předchozích generací a umožňují člověku dneška jeho pocity a prožitky srovnat s touto historickou zkušeností, která vystupuje v uměleckém díle svým způsobem jako norma. Můžeme dodat, že takto stejně působí a funguje v některých ohledech ještě výrazněji umění přítomnosti.

Socialistické umění v sobě nese socialistický hodnotový obsah a ideál estetického osvojování skutečnosti a současně i daný stupeň sociálního a individuálního rozvoje člověka. V tomto smyslu se stává přirozeně i jeho součástí daný stupeň rozvoje sekularizačního procesu. Umělecká tvorba však není jen „výslednicí zákonitého vývoje onoho souhrnu vědomostí, které lidstvo nabylo“,³ nýbrž je tvorbou i nové estetické skutečnosti, v níž v socialistické společnosti jde o vnitřní jednotu humanistických hodnotových základů socialistického umění s hodnotami estetickými. Stejně jako umění není pouhým pasívním odrazem skutečnosti, nýbrž i tvorbou nových uměleckých hodnot, tak také světonázorový a filozofický aspekt umělecké tvorby není samozřejmě jen důsledkem pasívního přijetí určitých filozofických názorů daným autorem, nýbrž i toho, že sám autor prostřednictvím uměleckých prostředků filozoficky reflektuje dobu a její zápasy s cílem na ni působit. V uměleckém odrazu nacházíme nejen dané stádium rozvoje společenského bytí a vědomí, nýbrž i směřování do bu-

³ Lenin, V. I.: *Spisy 31*. Praha 1955, s. 283.

doucnosti. Umělecké dílo je rovněž projektem, obsahuje momenty anticipační.

Účast umění na vytváření světonázorového profilu osobnosti nového socialistického člověka a jeho životního způsobu v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti nespočívá ovšem jen v přímo deklarovaném ideologickovýchovném působení. Některé oblasti umělecké tvorby (architektura, užité umění apod.) nepůsobí přece ideologicky přímo, nemohou však být pokládány za ideologicky indiferentní. V komplexním celku socialistického umění a kultury i ony spoluvytvářejí vztah člověka ke společnosti, k přírodě, k životu, k jiným lidem, formují osobnost člověka, jeho světový názor.

Tato funkce umění v rozvinuté socialistické společnosti je nemyslitelná od toho, že by její součástí nebylo rovněž úsilí o přeměnu a formování člověka ve směru vytváření ateistického přesvědčení jako součástí vědeckého světového názoru. Myslíme si, že je již dnes jasné, že umění a kultura spolupůsobí v tomto procesu nejen těmi díly, která mají vyhraněný a výslovný antireligiózní obsah, nýbrž všemi uměleckými vytvory, které podněcují kladný vztah k současnosti a pomáhají v tomto smyslu pozitivně formovat poznávací, hodnotovou, normativní i „praktickou“ složku světového názoru. Vyznění uměleckého díla je součástí procesu, v němž hrají rozhodující roli dynamické vztahy mezi společností, umělcem, uměleckým dílem, uměleckou a společenskou tradicí, příjemcem (divákem, posluchačem, čtenářem atd.) a opět sociální realitou, v níž se světový názor prostřednictvím praktické činnosti realizuje. Strukturu, v jejímž rámci můžeme celý proces sledovat, je možno chápat i jinak, například sledovat dialektický pohyb mezi kulturou, společenským a individuálním vědomím. Jednotlivé tyto prvky vždy v sobě obsahují světonázorový a ideologický moment. Analýza dynamiky celého systému může ukázat, do jaké míry se tyto momenty, jejichž součástí jsou na daném stupni sekularizace i náboženské či ateistické charakteristiky, dostávají z reality do umění a jak se opět vracejí do společenské praxe tím, že mění vědomí individua. Umělecké dílo, jak jsme již uvedli, není jen odrazem, ale rovněž poselstvím, a jako takové je také vnímáno a přijímáno či odmítáno. V této souvislosti připomeňme, že určitý ideologický (tedy i náboženský či ateistický) obsah uměleckého díla je přijímán či odmítán především proto, zda je či není aktuální v daných dobových sociálních či ekonomických podmínkách, tedy postihuje-li skutečné potřeby, zájmy a pocity lidí a jejich sociálních skupin či tříd. Z tohoto hlediska si uvědomujeme meze, ale i reálný prostor ideově výchovného působení uměleckého díla z hlediska formování ateistického světového názoru.

Shrnutí našich úvah nás vede k některým závěrům:

1. Domníváme se, že vědecký ateismus jako součást vědeckého světového názoru se stává pro uměleckou tvorbu i pro vnímání uměleckého díla nezbytným předpokladem pro skutečné rozvinutí poznávací funkce umění, pro dosažení umělecké pravdivosti uměleckého díla, pro skutečné rozvinutí schopnosti reflektovat v procesu umělecké tvorby mnohostrannost společenského a individuálního života.
2. Skutečné přijetí a pochopení uměleckého díla s ateistickým obsahem

a vyzněním je závislé na stupni sekularizace společnosti a individua. Při zpřístupňování uměleckých děl minulosti s náboženskou tematikou v našich podmínkách je třeba vytvořit podmínky pro jejich skutečné pochopení z hlediska vědeckého světového názoru.

К ВОПРОСУ ОТНОШЕНИЯ АТЕИЗМА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОЦЕССА

Автор делает следующие выводы: 1. Научный атеизм в качестве составной части научного мировоззрения становится, по нашему мнению, для художественного творчества и для восприятия художественного произведения необходимой предпосылкой истинного развития познавательной функции искусства, достижения художественной правдивости художественного произведения, действительного развития способности отражения многогранной общественной и индивидуальной жизни в процессе художественного творчества. 2. Действительное принятие и понимание художественного произведения с атеистическим содержанием и звучанием от степени секуляризации общества и индивидуума. Открывая доступ к художественным произведениям прошлого с религиозной тематикой в условиях строительства развитого социализма, необходимо создать условия для их подлинного понимания с точки зрения научного мировоззрения. 3. Одна из незаменимых функций социалистического искусства заключается в участии в формировании личности человека социалистического общества и в путях создания настоящего атеистического убеждения — составной части научного мировоззрения.